

HAREZMLİ MAHMUD ÇAĞMİNİ'NİN HAYATI VE İLMÎ FAALİYETLERİ THE LIFE OF HAREZMLİ MAHMUD ÇAĞMİNİ AND SCIENTIFIC ACTIVITIES

Vahit CELAL*

Öz

“Güneş ülkesi” anlamına gelen Harezm bölgesi İslam medeniyetinin yeşerdiği önemli merkezlerden biridir. Tarih boyunca bu bölge çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. İslam Felsefesi ve Medeniyeti açısından bakıldığında Musa el-Herezmi, Ebu Bekir el-Harezmi, Ebu Abdullah el-Harezmi, Ebu Reyhan Biruni, Mahmud Zamaşeri, Mahmud Çağmini gibi büyük şahsiyetler yetiştirmiştir. İslam dünyasının yetiştirdiği bu büyük şahsiyetler üzerine hem Batı’da hem de Doğu’da çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu şahsiyetler içerisinde belki de daha az bilineni Mahmud Çağmini’dir. Makalede Çağmini’nin yaşadığı dönem ve onun ilmi faaliyetleri hakkında bilgi vermek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Harezm, Harezmsah Anuşteginiler, Bilim, Felsefe, Astronomi.

Abstract

The Khwarezm region, which means id “the country of the sun”, is one of the important centers where the Islamic civilization flourishes. Throughout history, this region has hosted several civilizations. In terms of Islamic Philosophy and Civilization, Musa el-Herezmi, Abu Bakr al-Harezmi, Abu Abdullah al-Harezmi, Abu Reyhan Biruni, Mahmud Zamaşeri, Mahmud Chronicle has grown great figures such as. Various studies have been conducted on these great personalities of the Islamic world both in the West and in the East. The less well-known of these figures is the Mahmud Çağmini. In this article, it is aimed to give information about the period in which contemporary life and its scientific activities.

Keywords: Kharezm, Harezmsah Anuşteginiler, Science, Philosophia, Astronomy.

Giriş

Sarkiyatçı (Oryantalist) araştırmacılar tarafından İslam Felsefesi XII. yüzyıldan sonra durakladığı hatta İbn Rüşd(ö.1198)’den sonra gerilemeye başladığı ifade edilmiştir. Ancak son zamanlarda yapılan yeni araştırmalar bu görüşün yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Büyük sorunlardan birisi olarak, XII. Yüzyıldan sonraki dönemlerde yaşayan İslam bilginleri ve filozofları üzerine yapılan çalışmalar daha önceki dönemlerde yaşayan bilgin ve filozoflara kıyasla daha az olduğunu söylemek mümkündür. XIII. Yüzyıl ve sonrasındaki dönemlere dair çalışmaların az olması İslam dünyasının XII. yüzyıldan sonra gerilemeye başladığını göstermemektedir. XIII. Yüzyıl, İslam dünyasında ilmî, felsefi ve siyasi açıdan birçok olumlu gelişmelerin yaşandığı dönem olarak değerlendirilebilir (Bayrakdar, 2013, 15).

XIII. yüzyıl ve sonrası için İslam düşünce geleneğinin yeni bir döneminin başlangıcı olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemin önemli özelliklerinden birisi “mutekadimûn” dönemine ait mirasın tekrar gözden geçirilmesi ve tevarüs edilen eserlere şerh ve haşiyeler yazılmasıdır. Ayrıca bu dönemde felsefi düşünce özellikle felsefi nitelik taşıyan kelim ve tasavvuf alanında kendini göstermektedir. Nitekim XII. Yüzyıl ve sonrasında İslam dünyasında Fahreddin er-Razi (ö.1210) başta olmak üzere Esiruddin Ebherî (ö.1264), Mahmud Çağminî (ö.1221), Kemaleddin İbn Yunus (ö.1242), Necmeddin el-Katibi (ö.1276), Nasiruddin Tusî (ö.1273), Siraceddin Urmevî (ö.1283), Celaleddin-i Rumî Mevlana (ö.1273), Sadreddin Konevî (ö.1274), Davud el-Kayserî (ö.1350), Muhammed b. Mübarekşah Buharî (ö.1384), Seyyid Şerif Cürcanî (ö.1413), Taftazanî (ö.1390), Kadızade Rumî (ö.1436), Ali Kuşçu (ö.1474) vb. büyük İslam bilginleri yetiştirilmiştir. Bu sebepten XIII. yüzyıl ve sonrasında İslam dünyasında sadece düşünceye dayalı akli alanlarda değil naklî (dinî) ilimlerde de yeni bir anlayışın ortaya çıktığını ifade edebiliriz.

Bununla birlikte siyasi ve tarihsel açıdan bir takım olumsuz hadiselerin de yaşandığı da bir gerçektir. 1220 yılından itibaren Maverâünnehir ve Harezm’de daha sonra İslam dünyasının diğer bölgelerinde Moğol saldırısının olumsuz etkileri görülmektedir (Barthold, 1963, 595). Bu olumsuz etkilerin birçok alanda kendini gösterdiğini ifade edebileceğimiz gibi özellikle bilgin ve âlimlerin daha güvenli yerlere göç etmek zorunda kaldıklarını da belirtmemiz gerekmektedir. Daha sonraki dönemlerde Maverâünnehir, Horasan ve Harezm bölgelerinde bilhassa Timurluların hüküm sürdüğü devirde söz konusu olumsuz etkiler hem siyasi açıdan

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

hem de kültürel açıdan giderilmeye çalışılmıştır. Nakli (dinî) ilimler ile akli ilimlerde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. İslam medeniyetinin en güzel geleneklerinden biri olan ilim ehline hâmilik geleneği devam ettirilmiştir. Neticede bu bölgelerde tekrar ihya edilen ve geliştirilen ilmi birikimler daha sonra bütün İslam dünyasında özellikle de Osmanlı ilim anlayışının gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

Burada özellikle belirtilmesi gereken alanlardan birisi de İslam medeniyetinde özel yere sahip olan astronomi (gökbilimi) alanıdır. Çünkü kadim ilim anlayışında riyazî dil, ay-üstü âleme ait olduğu, ay-altı dünyanın tersine dört unsurdan oluşmadığı ve doğrusal hareket etmediği için, oluş ve bozuluştan uzak olan sabit, ay-üstü âlemdeki süreç, ancak ve ancak, kendisi de akli olan riyazî dille okunabilirdi (Fazlıoğlu, 2003, 12). Bu sebepten İslam medeniyetinde astronomi biliminin tesadüfen ortaya çıkan ve gelişen bir bilim olmadığı, sahip olunan ilim zihniyetinin bir gereği olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Makalede İslam dünyasının riyaziyât ve felekiyât ilim geleneğinin önemli temsilcilerinden olan ve XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat ettiği tahmin edilen Harezmi Mahmud Çağminî'nin hayatı, yaşadığı dönem ve bilimsel çalışmaları hakkında ana hatlarıyla üzerinde durulacaktır.

Çağminî'nin Hayatı ve Yaşadığı Dönem

Son zamanlarda yapılan çalışmalardan hareketle, İslam düşünce geleneği (Medeniyeti), "Mütekaddimûn" ve "Müteahhirûn" ayırımına dayanan yeni bir dönemlendirme önerisine göre İslam düşünce geleneğinin genel olarak dört döneminden bahsetmek mümkündür. Bunlar:

1. Klasik Dönem (VII-XI. yüzyıllar),
2. Yenilenme Dönemi (XII-XVI. yüzyıllar),
3. Muhasebe Dönemi (XVII-XVIII. yüzyıllar)
4. Arayışlar Dönemi (XIX-XX. yüzyıllar) şeklindedir (Üçer, 2017, 17).

Buna dönemlendirmeye göre, Mahmud İbn Muhammed İbn Ömer Mahmud el-Çağminî, İslam Medeniyetinin "Yenilenme Dönemi"nde yetiştiğini görmekteyiz. Ancak bilginin hayatı ve ilmi mirası hakkında yeterince araştırmalar yapılmamıştır. Onun ilmi mirasını araştırmak Avrupa'da örneğin Almanya, Fransa gibi devletlerde XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. Çağminî'nin "el-Mulahhas fi'l hey'e" eserinin Almanca tercümesi 1893 yılında Alman tarihçi ve matematikçi A.Hochheim ve R.Rudlov tarafından "Alman Şarkiyat Cemiyeti" adlı dergide neşredilmiştir. SSCB döneminde ise Çağminî, Rus oryantalist B.İ.Belyayev'in SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü "Arapça el Yazmalar" adlı eserinde ve T.N.Kori Niyazî'nin "Ulughbek'in Astronomi Mektebi" isimli kitabında Çağminî'ye kısaca yer verilmiştir (Holboyeva, 2011, 5).

Onun "Çağminî" nisbesinden hareketle doğum yerinin Harezmi'de küçük bir kasaba olan Çağmin'de XII. yüzyılın ortalarında doğduğunu söylemek mümkündür. Ölüm tarihi hakkında da çeşitli görüşler mevcuttur. Carl Brockelmann'a göre Çağminî Miladi 1221 yılında vefat etmiştir (Brockelmann, 1898, 473). Onun bilimsel eserleri hem Doğu'da hem Batı'da meşhur olsa da, hayatı ve faaliyetleri üzerinde yeteri kadar araştırma yapılmadığı için hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Çağminî, aynı ismi taşıyan ve tabip olan başka bir Çağminî ile karıştırılmıştır. Bunun için Çağminî'nin hayatı ve eserleri konusunda karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Mesela ünlü İtalyan bilgini C.A. Nalinno, onu XIV. veya XV. yüzyılın bilgini olarak göstermiştir. Sarton ve Suter gibi araştırmacılar ise iki ayrı Çağminî'yi aynı ve tek bilgin olarak görmüşlerdir (Bayrakdar, 2012, 50). Çağminî, Harezmi'de hüküm süren dört Harezmişahlar sülalesinin dördüncüsü olan Anuştegin-Harezmişahlar (1097-1221) döneminde yaşamıştır. XI-XIII. yüzyıllarda Harezmi bölgesindeki ilmi zihniyet, Çağminî'nin dünya görüşünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Çağminî, ilköğrenimini Gürgenç'e yakın olan Çağmin'de tamamlamış ve daha sonra yüksek öğrenimini ise Semerkand'da devam ettirmiştir.

İran ile Turan bölgeleri arasında bulunan ve birçok kadim medeniyete ev sahipliği yapan Harezmi, İslam medeniyeti açısından merkezi bir konuma sahip olmuştur. Genel kanaate göre "Güneşli Ülke" anlamına gelen Harezmi, farklı milletlerde çeşitli şekillerde telaffuz edilmiştir. Araplar "Xwarezm", Farslar "Uvarazmis", "Xvayruzm", Mezopotamyalılar "Xwarizma", Yunanlar "Charasmia", "Avesta"da ise "Xwarizm" olarak zikredilmiştir. Harezmi'nin farklı kelime anlamları da bulunmaktadır. Birçok araştırmacı bu kelimenin iki kelimedenden oluştuğunu ve "Xvar" güneş, "zm" yer, ülke anlamına geldiğini dile getirirler (Tolstov, 1948, 80). Harezmi medeniyeti ve tarihi konusunda önemli araştırmalar gerçekleştiren Sergey Pavloviç Tolstov'a (1907-1976) göre, Farsça "hurr", "hurşid" ve "zm" eklemesiyle oluştuğunu ve "Güneş Ülkesi", "Güneşli Yer" olarak kabul edilmesinin doğru olacağını dile getirmiştir.

Harezmi bölgesinde hüküm süren belli başlı hanedanlar şu şekildedir:

1. Afrig Oğulları (305-995)
2. Me'mun Oğulları (995-1017)
3. Altuntaş Oğulları (1017-1041)
4. Anuştegin Oğulları (1097-1231) (Celal, 2018, 20)

Anuştegin Harezmsahlar devleti Selçuklu devletinden 1097 yılında ayrılarak bağımsızlığını kazanmıştır. Bu devlet, Selçuklu beylerinden olan Bilge-Tegin (veya Bilge Bey'in) Garcistan'dan satın aldığı kölesi Anuştegin Garça tarafından kurulmuştur (Bartold, 1963, 388; Kafesoğlu, 2000, 39). Kısa süre içerisinde büyük devlete dönüşen Anuştegin Harezmsahlar Devleti'nin başkenti Gürgenç şehri olmuştur. Gürgenç, XII. yüzyıl boyunca devamlı gelişen, Horasan'ın önemli şehirleri ile rekabet edebilecek bir kültür merkezi haline gelmiştir. Büyük İpek Yolu'nun güzergahı olmasından dolayı ticari açıdan işlek bir konuma sahip olan bu bölge, Harezmsah Atsız döneminden başlayarak Harezmsah Alaaddin Tekiş ve Harezmsah Alaaddin Muhammed dönemlerinde, belli başlı âlim ve sanatkarları cezbeden parlak bir ilim ve sanat merkezi durumuna ulaşmıştı (Yazıcı, 2000, 386).

Devlet, Kutbuddin Muhammed Harezmsah (1097-1128), Alâeddin Atsız (1128-1156), İl-Arslan (1156-1172), Alâeddin Tekeş (1172-1200), Celâeddin Manguberdi (1220-1231) gibi Harezmsahlar tarafından yönetilmiştir (Matniyozov, Ollamov, 2009, 108-109). Bu hükümdarlar Harezm'de daha önceki dönemlerde oluşturulan ilim ehline hâmilik geleneğini devam ettirmişlerdir. Nitekim daha önceleri Harezm'de 1004 yılında Me'munî-Harezmsahlar (hükümran olduğu yıllar 995-1017) tarafından "Meclis-i Ulema" (Harezm Me'mun Akademisi) kurulmuştur. İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden bilginler teklif edilerek onların tüm ihtiyaçları karşılanmış ve bu akademi büyük bir ilim merkezine dönüştürülmüştür (Celal, 2018, 50). Bu ilim merkezinde İbn Hammar (ö.1030), Ebu Nasr Mansur İbn Ali İbn Irak Ca'dî (ö.1036), Ebu Reyhan Birunî (ö.1051), İbn Sina (ö.1037), Ebu Mansur es-Sealibî (ö.1038) gibi büyük İslam âlimleri ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

XI-XIII. yüzyıllarda Gürgenç dışında Anuştegin-Harezmsahlar devletine bağlı olan Buhara, Merv, Semerkand, Nisa, İsfahan, Ahsikat, Cend, Cürcan, Hocend, Margilan, Herat gibi şehirlerde de ilim-irfan yükselmiştir. Bu dönemin meşhur âlimleri arasında Reşididdin Vatvat (ö.1177), İsmail İsfahanî (ö.1240), Tahir Faryabî (ö.1201), Ebu'l-Feyz Ahsikatî (ö.1246), Ebü'l-Mecid Cendî (ö.1292), İsmail Cürcanî (ö.1137), Mahmud el-Çağminî (ö.1221), Mahmud Semerkandî (ö.1378), Mes'ud Hocandî (XIV. yüzyıl) gibi şahsiyetler yer almıştır (Buniyatov, 1986, 118). Ayrıca üzerinde önemle durulması gereken iki şahsiyetten bahsetmemiz gerekmektedir. Bunlardan birincisi Moğollara karşı savaşırken şehit düşen sufi Necmeddin Kübra (ö.1221)'dir. İkincisi ise Fahr-i Harezm" diye anılan ez-Zamahşeri el-Harezmi'dir (ö.1144). Zamahşeri'nin kendi vatandaşlarına Arap dili ve edebiyatını öğretmek amacıyla yazdığı ve Harezmsah Atsız'a ithaf ettiği "Mukaddimetü'l-Edeb" eseri meşhurdur. Aynı zamanda Zamahşeri'nin tefsir alanının önemli klasik kaynaklarından birisi olan "el-Keşşâf"ın da yazarıdır (Zamahşeri, 2014,7; Yazıcı, 2000, 386; Torayev, 2011, 60).

Bilginlere hâmilik geleneği Kutbeddin Muhammed Harezmsah Anuştegin ve onun oğlu Atsız tarafından Gürgenç'te "Meclis-i Ulema" inşa ettirilerek devam ettirilmiştir. Anuştegin-Harezmsahlar tarafından kurulan bu merkez Kutbeddin Muhammed döneminde 30 yıl ve Atsız döneminde de 30 yıl ilim dünyasına hizmet etmiştir. Riyaziyat ve felekiyat sahasında makalemizin konusu olan Mahmud İbn Muhammed İbn Ömer el-Çağminî el-Harezmi'nin rehberliğinde Fahreddin Muhammed İbn Ömer er-Razî (ö. 1210), Zeyniddin Ebû İbrahim Cürcanî (ö. 1135), Hâkim Azrakî (ö. 1190) gibi alimler ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca Harezmsahlar sarayında kurulan Meclis-i Ulema ve benzer ilim merkezlerinde Endülüslü alim Ebu Hamid el-Gırnatî (ö.1168), Şam'dan gelen meşhur şair Şerefuddin Muhammed İbn Nasr (ö.1232), 1153 yılında Harezm'e gelen el-Kâzi Yakûb İbn el-Cendî, Ebu'l-Hasan Ali İbn Arrak es-Sennârî el-Harezmi (ö.1143) gibi edib ve şairler de çalışmalar yaparak önemli ölçüde ilmî miras bırakmışlardır (Boboyev H., Hasanov S., 1998, 29).

Çağminî'nin Eserleri ve İlmî Faaliyetleri

Anuştegin-Harezmsahlar'ın başkenti Gürgenç'te ilmî faaliyetlerini yürüten Çağminî, Musa el-Harezmi (ö.850), Ahmed el-Fergani (ö.861) ve Ebu Reyhan el-Biruni'nin (ö.1052) ilim geleneğini devam ettiren büyük düşünürlerden birisidir. Çağminî, kendi yaşadığı döneminin tüm ilimleriyle meşgul olmakla birlikte özellikle ilmî faaliyetlerinde astronomi ve riyaziyat alanı yoğunluk kazanmıştır. Bu alanla ilgili "Mulahas fi'l-hey'eti'l-basîta" (astronomiye giriş), "Risale fi hisabi't-Tis'a" (aritmetik ile ilgili), "Telhisü'l-Kitabi'l-Usul" (Öklid geometri kitabının özeti) gibi eserler kaleme almıştır.

Onun ilmî mirasının tetkikini ikiye ayırmak mümkündür:

- 1) Çağminî'nin eserlerine yazılan şerhler;
- 2) Çağminî'nin eserlerinin günümüzde bazı dillere yapılan çevirileri şeklindedir (Holboyeva, 2011, 5).

Çağminî'nin astronomiye dair "*Mulahhas fi'l-hey'eti'l-basîta*" adlı en meşhur eserini 1205 yılında Gürgeç'te Muhammed Harezmsâh saltanatı döneminde yazılmıştır. Astronominin temel bilgilerini sade bir şekilde anlatan bu eser, medrese talebeleri için yazılmış ve ders kitabı vazifesi görmüştür (Boriyev, 1999,11). Bu bilgilerden hareketle Çağminî'nin Harezmsâhlar başkenti Gürgeç medreselerinde astronomi ve riyaziyyât sahalarında ders verdiği sonucunun çıkarılması mümkündür.

Yukarıda da belirtildiği gibi Çağmini, döneminin büyük âlimleri gibi bilimin çeşitli alanlarıyla ilgilenmiştir. Yani Astronomi, riyaziyyat, tıp ve coğrafya sahalarında da önemli çalışmalar yapmıştır. Bunun sonucunda Birunî'den sonra *Harezm İlim Mektebi*'nin en önde gelen âlimlerinden birisi haline gelmiştir. Ayrıca Çağmini, kendi döneminin bütün ilimlerinin ulaştığı olduğu başarılarını toplayarak, kendine has bir şekilde "*kamus*" hazırlamıştır. Çağminî'nin bilime katkısı söz konusu olduğunda astronomi sahasındaki keşifleri akla gelmektedir. Onun "*Mulahhas fi'l-Hey'e*" adlı eseri o dönemin astronomi alanının muhtasarı olarak değerlendirilebilir. Bu eser mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, semanın kapsamı ve aydınlanması hakkındadır; bu bölüm beş kısma ayrılmıştır. Bunlar:

1. Aydınlık verenlerin şekli ve çeşitleri üzerine
2. Semavî cisimlerin hareketleri üzerine
3. Astronomideki bilinen daireler üzerine
4. Yayılar üzerine
5. Güneş, Ay ve Beş Gezegenin (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn) hareketi üzerine.

İkinci Bölüm, yerin durumu hakkındadır ve bu bölüm de üç kısma ayrılmıştır. Bunlar:

1. Me'mure (yerin me'mur kısmına dair) üzerine
2. Ekvatordaki yerlerin özellikleri üzerine
3. Ameli ve jeodezik astronomi meseleleri üzerine (Boriyev, 1999, 12).

Ayrıca coğrafya ve diğer sahalarda da geniş bilgiler verilir. Bu kitabın kıymeti şu şekilde değerlendirilebilir; Çağmini Eski Yunan astronomi mektebinin başarıları ile birlikte Doğu alimlerinin, yani Maveraünnehir düşünürlerinin bilimsel çalışmalarını da geniş çapta inceleyerek yeni sonuçlar elde etmiştir. Nitekim eserde, insanı çevreleyen alemin genel yapısı, semavi cisimler, daireler, gezegenlerin durumu, güneş, ay tutulması, güneş yılının uzunluğu, gece-gündüz ve başka meseleler incelenerek yeniden işlenmiştir.

Daha sonraki dönemlerde bu esere birçok şerh ve hâşiyeler yazılmıştır. Bunlar arasında Kemaleddîn et-Türkmenî (XIV. yüzyıl), Seyyid Şerif Cürcanî (ö.1413), Kadızade er-Rumî (ö.1436), Abdulvahid İbn Muhammed (XIV. yüzyılın ikinci yarısı)'in şerhleri (Boriyev, 1999, 12) ve Fatih Sultan Mehmed'e sunulan Fethullah Şirvanî(ö.1478)'nin hâşiyesi meşhurdur (Fazlıoğlu, 2015, 67).

Akademik V.V.Bartold'un tespitlerine göre, Uluğ Bey medresesindeki astronomiye ait çalışmaların listesine, Çağminî'nin astronomiye dair eserine Seyyid Şerif Cürcanî ve Kadızade Rumî tarafından yazılan şerhlerin öğrenilmesi de dâhil edilmiştir (Bartold, 1964, 126). Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Uluğbey'in üstadı olan Kadızade Rumî'nin 1412 yılında bu esere yazmış olduğu şerh (*Şerhu'l-Mulahhas fi ilmi'l-hey'e*) çok meşhur olmuş ve medresede nücüm ilminin vazgeçilmez eserlerinden biri haline gelmiştir. Kadızade'nin bu şerhi aynı zamanda Osmanlı medreselerinde de orta seviyeli astronomi ders kitabı olarak okutulmuştur (Fazlıoğlu, 2015, 57). *Mulahhas fi ilmi'l-hey'e* eserinin Farsça tercümesi Timurlular döneminde Uluğbey'in Semerkand Okulu'nda gerçekleştirilmiştir. Bu tercüme, şerhler de ilave edilerek Hüseyin İbn Hüseyin el-Harezmi el-Kübre'vi (ö.1450 sonra) tarafından yapılmıştır (Boriyev, 1999, 12).

Ayrıca, söz konusu şerh (Kadızade Rumî tarafından yazılan şerh) Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün No:3049/I, 2655/II numaralarıyla kayıtlı el yazma nüshaları esas alınarak P.G.Bulgakov tarafından "*Kadızâde Rumî, Çağminî'nin Mulahhas Eserinin Şerhi, Önsöz, Tercüme ve İlaveler*" şeklinde (*Казизаде Руми, Комментарий на «Компендий астрономии» Чагмини/Предисловие, перевод с арабского языка и примечания П.Г.Булгакова, Ташкент, 1993*) Taşkent'te 1993 yılında Rusça'ya tercüme edilmiştir. Dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüshaları bulunan *el-Mulahhas*'ın Almanca'ya tercümesi G.Rudloff ve A.Hochheim tarafından yapılmış ve "*Die Astronomie des Mahmud Ibn Muhammad Ibn Omar al-Çagminî*" başlığıyla 1893 yılında yayımlanmıştır.

el-Mulahhas'a yapılan şerhler yukarıda gösterilmeye çalışılanlarla sınırlı değildir. XVII-XVIII. yüzyıllarda da birçok bilgin tarafından da şerh edilmiştir. Onlardan bazıları şunlardır:

- Ali İbn Osman 1650 yılında,
- Muhammed Fazıl el-Buharî 1679 yılında,
- İbrahim İbn Mustafa 1794 yılında,
- Mevlevî Rahmetullah Callî 1813 yılında,
- Molla Bahadır (Mekke) 1817 yılında,
- Oraz Muhammed İbn Razî Muhammed 1820 yılında,
- Muhammed Azim Kulabî 1820 yılında yazmış oldukları şerhleriyle meşhurdur (Holboyeva, 2011,

6).

Ne yazık ki, bu eser dışında Çağminî'nin diğer eserleri henüz neşredilmemiştir. Dolayısıyla Çağminî'nin diğer eserlerinin de araştırılıp yayımlanması önem arz etmektedir. Çünkü bu tür eserlerin tahkik ve tercüme edilmesi bilginlerin görüşlerini yansıtmaya yanında İslam dünyasının XII-XIII. yüzyıllarda yaygın olan ilim zihniyetinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu da bize büyük İslam medeniyetinin tarih içerisindeki önemini ve dünyada bilimin gelişmesine sağlamış olduğu katkılarını gösterenizi sağlayacaktır.

Sonuç

XI-XII. yüzyıllardan itibaren Horasan, Harezmi ve Maveraünnehir bölgeleri İslam dünyasının kültür merkezleri olmuştur. Bağdat merkezli Abbasi devletinin X. yüzyıl ve sonrasında siyasi açıdan güç kaybederek zayıflaması sonucunda İslam dünyasının kültürel merkezi bu bölgelere kaydığını söylemek mümkündür. Bu devirde Buhara, Semrkand, Zamaşer, Gürgeç, Cürcan, Cend, Nesev, Merv, Hocand, Keş, Termiz, Ahsikat, Özgen, Otrar, Belh, Herat gibi merkezler İslam medeniyetinin önemli şehirleri arasında yer alır. Bu merkezler, kendi nisbelerini taşıyan onlarca İslam âlimi ve filozofu yetiştirmiştir.

Ceyhun nehrinin (Amuderya) kıyısında bulunan Harezmi, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden birisidir. Dolayısıyla bu bölge tarih boyunca kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. VIII. yüzyılın başlarında 712 yılında Araplar tarafından fethedilmiş (Tolstov, 1951, 175) ve Ceyhun'un sağ ve sol kısmında iki devlet meydana gelmiştir. 995 yılında da bu iki devlet birleşerek sırasıyla Me'mun Oğulları (995-1017), Altuntaş Oğulları (1017-1041), Anuştegin Oğulları (1097-1231) hanedanları hüküm sürmüştür.

Mahmud el-Çağminî, Anuştegin Oğulları'nın hüküm sürdüğü dönemde yaşamıştır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Çağminî'nin doğum tarihi konusunda kesin bilgi bulunmamakla birlikte ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda 1221 yılında vefat ettiği belirtilmiştir. Doğduğu yer olan Çağmin ise, Anuştegin Harezmsâhların payitahtı olan Gürgeç'e yakın bir yerleşim merkezidir. XI. ve XII. yüzyıllarda İslam dünyasının önemli kültür merkezlerinden birisi haline gelen Harezmi, Çağminî'nin ilim zihniyetinin şekillenmesinde mühim rol oynamıştır. İlköğrenimini Çağmin'de alan Çağminî, kendini geliştirmek amacıyla eğitim-öğretimi Semerkand şehrinde devam ettirmiştir.

Riyaziyyat, tıp, coğrafya alanlarında kendini geliştiren Çağminî, ilmî faaliyetlerinde daha çok astronomi alanıyla meşgul olmuştur. Meşhur eseri "*Mulahhas fi'l-hey'eti'l-basîta*" (astronomiye giriş) adlı eserini dönemin hükümdarı Harezmsâh Atsız'a ithaf etmiştir. Özet bilgilerin yer aldığı ve astronomiye giriş mahiyetinde olan bu eser medreselerde talebelerin ders kitabı olarak okutulmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu kitap üzerine çok sayıda şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Eserin çeşitli şerhleri Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak okutulmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'da Çağminî hakkında araştırmalar yapılmış ve *Mulahhas* 1893 yılında Alman Şarkiyat Dergisi'nde Almanca olarak yayımlanmıştır. Ayrıca Kadızade Rumî tarafından bu esere yazılan şerh "*Kadızâde Rumî, Çağminî'nin Mulahhas Eserinin Şerhi, Önsöz, Tercüme ve İlaveler*" şeklinde 1993 yılında Taşkent'te Rusça olarak neşredilmiştir. Bu eserin dışında Çağminî'nin "*Risale fi hisabi't-Tis'a*" (aritmetik ile ilgili) ve "*Telhisü'l-Kitabi'l-Usul*" (Öklid geometri kitabının özeti) adlı eserleri de kaleme almıştır. Ancak bu kitaplar henüz üzerinde çalışılarak neşredilmemiştir.

Mahmud Çağminî X-XI. yüzyıllarda Ebu Reyhan Biruni (ö.1051) ve İbn Sina (ö.1037) gibi büyük İslam düşünürlerinin bu bölgelerde geliştirdikleri doğa bilimleri, tıp, riyaziyyat ve astronomi mirasını Uluğbek Okulu'na kadar yani XV. yüzyılın ortalarına kadar taşınmasında önemli rol oynadığını söylememiz mümkündür.

KAYNAKÇA

- Bayrakdar, Mehmet (2013), 13. Yüzyıl Felsefe ve Bilimine Genel Bakış. *Uluslararası 13.Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri* içinde, (ed.Murat Demirkol, M.Enes Kala), Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, s.15-16.
- Bayrakdar, Mehmet (2012), *İslam Bilim Adamları*. İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Bartold, Vasilii Vladimiroviç (1963), *Soçineniye Tom I Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya*. Moskova: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi.
- Bartold, Vasilii Vladimiroviç (1964), *Soçineniye Tom II Çast II Ulugbek i Ego Vremya*. Moskova: İzdatelstvo Nauka.
- Boriyev, O (1999), Orta Osiyoda IX-XII va XIV-XV Asrlardagi Ilmiy Vorislik Haqida. *O'zbekistonda Ijtimoiy Fanlar*, S.7-8, s.8-13.
- Boboyev, Halim, Hasanov Solicon (1998), Olis Yaqin Yulduzlar Mamun Akademiyasiga Bir Nazar. *Hayot va Qonun*, S.4, s.23-29.
- Brockelmann, Carl (1898), *Geschichte der Arabischen Litteratur I*. Weimar: Verlag von Emir Felber.
- Bulgakova, P.G (1993), *Kazi-zade Rumi, Kommentariy na "Kompendiy astronomi" Çağmini/Predisloviye, perevod s arabского yazıka i primeçaniya*. Taşkent: Fan.
- Buniyatov, Z.M. (1986), *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov (1097-1231)*, Moskova: İzdatelstvo Nauka.
- Celal, Vahit (2018), *İslam Medeniyetinin Yitik Mirası: Harezmi Me'mun Akademisi*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Fazlıoğlu, İhsan (2003), Osmanlı felsefe-biliminin arkaplanı: Semerkand matematik-astronomi okulu. *Divan İlmî Araştırmalar*, S.14, s.1-66.
- Fazlıoğlu, İhsan (2015), *Derin Yapı İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihin Kavram Çerçevesi*. İstanbul: Papersense Yayınları.
- Holboyeva, Rayhona Abdulazizovna (2011), *Al-Çağminiy Tabiiy-İlmiy Qarashlarining Falsafiy Mohiyati*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Taşkent Devlet Şarkiyat Enstitüsü Çağdaş Şark Felsefesi ve Tarihi Bölümü, Taşkent.
- Kafesoğlu, İbrahim (2000), *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Matniyozov, Matyokub, Ollamov, Yaraş (2009), *Horazm Davlatchiligi Tarihi (Хоразм Давлатчилиги Тарихи)*. Urgench: el-Harezmi Universiteti.
- Torayev, Laziz Abduvali Oglı (2011), *Mahmud Zamahshariyning Falsafiy-İctimoiy va Ahloqiy Qarashlari*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Taşkent Devlet Şarkiyat Enstitüsü Felsefe Bölümü, Taşkent.
- Tolstov, S.P (1951), *Po Sledam Drevnih Kultur*. Redaktor G.B. Fedorov, Moskova: Gosudarstvennoye izdatelstvo kulturno-prosvetitelnoy literaturı.
- Tolstov, S.P. (1948), *Po Sledam Drevnehorezmiyskoy Sivilizatsii (По Следам Древнехорезмийской Цивилизации)*. Moskova: Nauka Yayınları.
- Üçer, İbrahim Halil (2017), İslâm Düşünce Tarihi İçin Bir Değerlendirme Önerisi. *İLEM 2017-2018 Açılış Konferansı*, s.7-39.
- Yazıcı, Nesimi (2013), *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zamahşeri, el-Harezmi (2014), *Mukaddimetü'l-Edeb*. Harezmi Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası, haz. Nuri Yüce, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.